

МАКАЛДЫН СЕМАНТИКАЛЫК–СТРУКТУРАСЫНДАГЫ СУБЪЕКТ

Лингвистикада субъект кыймылдын алып жүрүүчүсү катары белгилүү. Кыймылдын ээси, анын жаратуучусу, же анын алып жүрүүчүсү болгон субъект макал текстинде катышып да, катышпай да турушу ыктымал. Субъектинин макал текстинде катышып, же катышпай турушу анын синтаксистик – семантикалык мазмунунан билинип турат. Ачыгыраак айтканда, муну макал мазмунун тейлеп туруучу категория-лардын бири – синтаксистик жак аркылуу аныктасак болот. Кыймыл- аракет жана анын ар кыл мүнөзү, белгилери менен субъект карым-катышта болоорун негизинен синтаксис-тик жак тейлейт. «Синтаксистик жак, мына ошентип, сүйлөөчү – сөзгө катышуучу жак менен сөзгө катышпаган үчүнчү жактарды бири–бирине карама каршы коюучу мүчө эмес жана ал кыймыл-аракеттик белгилерди алып жүрүүчү субъект да эмес, ал субъект жана иштелип чыккан белгинин ортосундагы мамилелештик. Тилдик кубулушту тилден тышкары кырдаал менен байланыштыруучу мамиле-лештик» (Золотова Г.А. 1973., 151-152), «Демек, этиштик бир составдуу сүйлөмдөрдөгү синтаксистик жактар аркылуу, биринчиден, кыймыл аракетти аткаруучунун бардыгы (ал жак кээде белгилүү, кээде белгисиз, кээде жалпыга таандык, кээде такыр болбой да калат) көрсөтүлөт. Экинчиден, кыймыл- аракет жана аны алып жүрүүчүнүн ортосундагы мамиле берилет. Үчүнчүдөн, кыймыл- аракетти аткаруучу жактык сүйлөмдүн мазмун менен байланыштагы чындыкка жана сүйлөөчүгө, угучууга жана сырткаркы предметтик речке болгон мамилеси берилет» (Тойчубекова Б. 1983., 20), «Жак категориясы бул – белги кырдаалынын элементине (сүйлөөчү – угучуу чындык предметтерге карата айткан) сүйлөмдүк билдирүү жөнүндө кыймыл–аракетти аткаруучунун, белгини, алып жүрүүчүнүн – субъектинин мамилеси» (Ахматов И.Х. 1977., 165.). Ушуга байланыштуу синтаксистик жак кыймыл – аракетти билдирүү менен катар, анын алып жүрүүчү субъектисин кошо туюндурат, бирок ал субъектинин өзү эмес.

Кыймылдын аткаруучусунун бар – жоктугу макал мазмунунан байкалып турат. Арийне, айрым макалдардын шартында кыймылдын субъектисин бай-коо кыйынчылыкты туудурбай койбойт. Бул макалдын семантикалык–структу-расынын татаалдыгына, алардын ар кыл синтаксистик конструкцияларда уюшу-лушуна, ойдун туюндуралуу мазмунуна байланыштуу болот. Кээ бир макал тексттеринде субъект өзү катышып тургандыктан, кыймылдын аткаруучусу, алып жүрүүчүсү катары ачык, так, даана билинип турат:

1. Ат арпа жесе, эшек кулагын салат.
2. Ат баспайм деген жерин үч басат.
3. Бай малын айтат, кедей мунун айтат ж.б.

Макал тексттериндеги ат, эшек; ат; бай, кедей компоненттери субъект катары катышты да, кыймылдын түздөн–түз аткаруучусу болуп калды. Кыймылдын түздөн–түз аткаруучу субъектиси экендигин жесе, салат; басат; айтат, айтат этиштик предикаттарынын семантикасы көрсөтүп турат, ошон үчүн предикат субъектини аныктайт. Макал мазмунундагы предикаттардын кыймыл–аракети тикеден–тике аталган субъек-тилер аркылуу ишке ашырылды. Мында субъектилер синтаксистик жактан сүйлөм ээлеринин милдетин аткарып турушат. Грамматикалык ээлер менен субъектилер бири–бирине дал келип калды. Макалдын семантикалык–структурасы синтаксистик ар кыл конструкциядагы сүйлөмдөр аркылуу уюшулгандыктан, анда дайыма эле грамматикалык ээ катыша бербеси анык:

1. Андыганга аңкоо көрүн.
2. Арстандай күчүн болсо да, түлкүдөй куулукту үйрөн.

Бул мисалдарда сүйлөм ээлери катышкан жок, катыштыруунун да зарылдыгы жок, синтаксистик–семантикалык жалпы мазмуну ээни талап да кылбайт. Мындай шартта, субъектини жокко чыгарып салууга болбойт, субъект макал тутумунда атайын лексема менен берилбесе да, ал

кыймылдын аткаруучу субъектиси болбой калышы толук мүмкүн. Маселен, Жамгыр менен жер көгөрөт, бата менен эр көгөрөт, - тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндө уюшулган бул макалда сүйлөм ээлеринин милдетин жер, эр компоненттери аткарып турат. Бирок алар макал мазмунунда кыймылды түздөн-түз аткаруучу, алып жүрүүчү субъектиси боло алган жок. Демек, сүйлөм ээси менен логикалык субъектини бир түшүнүктө кароого негиз жок, алар айрым учурларда гана бири-бирине дал келип калышы мүмкүн. Ээ көпчүлүк учурда сүйлөөчү менен да, кыймыл-аркеттин субъектиси менен да, эч кандай мамиле түзбөйт. Бул жалпыга белгилүү жана ал үчүн иллюстрация да талап кылынбайт. Ээ – бул айрыкча формалдуу түзүлүштөгү «жак». Ошон үчүн сүйлөмдү жактуу жана жаксыз деп бөлүштүрүү грамматикалык мааниге тиешелүү болбостон, формалдуу түзүлүшкө, жактын өзү сүйлөмдүн структуралык схемасына гана тиешелүү анын грамматикалык мааниси менен мамилеси болбойт. Сүйлөмдөгү жак (субъект) синтаксистик-семантикалык категория болуп саналат (Шведова Н.Ю. Русский язык зарубежом, № 4, 1971., 53-54). Грамматикалык ээ сүйлөмдүн башка мүчөлөрү сыяктуу эле структуралык айтыла турган элемент, ал эми субъект, логикалык башка түшүнүктөр сыяктуу эле мазмундук структуранын элементи (Ахматов И.Х. Советская психология, 1978., № 5, 26). Чындыгында, ээ грамматикалык категория болгондуктан, ар дайым атайын лексема менен берилет жана өзүнүн табиятына ылайык келген грамматикалык мааниси бар: Атам колхоздо иштейт («Чалкан»). Бул сүйлөмдүн грамматикалык ээси – атам, биринчи жактын таандык мүчөсү уланган зат атоочтон жасалган. Ал эми кыймыл – аракеттин аткаруучусу (аны алып жүрүүчү субъектиси) көпчүлүк учурда атайын лексема менен берилбейт. Ал сүйлөмдүк семантикада гана сакталат... Сүйлөмдүк семантикага мүнөздүү келген кыймыл – аракеттин субъектисинин билинип турушу ар бир сүйлөмдө ар башкача (Тойчубекова Б. 1983., 22-23). Көрүнүп тургандай, ээ – грамматикалык категория, субъект-логикалык категория, экөөнүн спецификасын эки башка аспектиден кароого туура келет. Макал текстиндеги субъект (эгер ал өз алдынча лексема менен берилип, катышып турган болсо) семантикалык-структуралык түзүлүшкө ылайык, ээнин да, толуктоочтун да функциясында келе берет. Жогорудагы Жамгыр менен жер көгөрөт, бата менен эр көгөрөт макалында субъектилер болуп жамгыр менен, бата менен компоненттери эсептелинет. Мында чындыгында эле, көгөрөт кыймылынын абалдык өзгөрүүсү жамгыр менен, бата менен субъектилер аркылуу ишке ашырылды, кыймылды аткаруучулар – ишке киргизүүчүлөр логикалык жактан дал ушул компоненттер болуп саналат. Анткени, жерди жамгыр, эрди бата көгөрттү. Синтаксистик планда толуктоочтук милдетте турушат. Ал эми сүйлөм ээлери катары келген жер, эр компоненттери кыймылдын абалдык – өзгөрүшүнө негиз болуп түшкөндүктөн, алар объект катары каралат. Алар кыймылды жүргүзө алышкан жок, демек, кыймылдын аткаруучусу боло алышпайт, тек гана кыймыл аларда жүрдү б.а., кыймылдын жүрүшү ал объектилерде практикаланды.

Булардан мындай жыйынтык чыгарууга туура келет. Биринчиден, макалдын семантикалык-структу-расындагы субъект этиштик предикат менен ажырагыс байланыш – катышта каралат. Себеби, субъект кыймылды алып жүрүүчү болуп саналгандыктан, анын мүнөзү этиштик предикат аркылуу гана аныкталат: Балта көтөргөнчө, дөңгөч эс алат. Бул татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макал текстинде өз алдынча лексема менен берилип, бир гана субъект катышты, ал – дөңгөч. Сүйлөм ээси болуп келген дөңгөч субъектиси эс алат кыймылынын түздөн-түз аткаруучусу болуп саналат. Ал эми 1-жөнөкөй сүйлөмдө (балта көтөргөнчө, ...) субъект катышкан жок. Арийне, субъектинин бар экендиги көтөргөнчө этиштик предикатынын семантикасынын байкалып турат. Анткени, көтөрүү кыймыл-аракетин кимдир бирөө аткара тургандыгы анык, бирок ал аткаруучу субъект өз алдынча лексема менен берилген жок. Экинчиден, этиштик предикаттар катышкан макал тексттеринде айрым шарттарда, анын семантикалык-структурасына байланыштуу субъектинин катышынын зарылдыгы жок болуп калат. Бул учурда этиштик предикаттын кыймылын аткаруучу субъект макал мазмунунан ачык, же өтө жалпыланган түрдө билинип турат, кай бир шарттарда кыймылдын аткаруучу субъектиси белгисиз калышы мүмкүн:

1. Ат куйругун кармасаң,
өзөндөн өтөрсүң,

ит куйругун кармасаң,

сууга чөгөрсүн.

2. Атты арыгында көр,
эрди карыганда көр.

3. Ачка кишиге таң атпайт.

4. Аш болсо, казан табылат,
жок болсо, жабуу табылат.

1-2-макалдарда кыймыл-аракеттин аткаруучусу субъектилери катышпаса да, кармасан, өтөрсүн, кармасан, чөгөрсүн; көр, көр этиштик предикат-тарынан билинип турат. 3-4-макалдарда болсо, кыймылды аткаруучу субъек-тилер кимдер экендиги белгисиз. Үчүнчүдөн, макал текстинде катышып турган субъект кыймылдын аткаруучусу болуп келүү менен, ээлик, же толуктоочтук милдетте турушат:

1. Бай малын айтат, кедей муңун айтат.

2. Ачыкканга аш бышыртпа, үшүгөнгө от жактыртпа.

1-макалдагы бай, кедей субъектилери – ээ, 2-макалдагы ачыкканга, үшүгөнгө субъектилери – толуктооч. Ошентип, макалдын семантикалык – структура-сындагы субъект кыймылды алып жүрүүчү болуп саналгандыктан, анын семантикалык мүнөз-табияты этиштик предикат аркылуу гана аныкталат.

Адабияттар

1. Кыргыз эл макал-лакаптары. /Түзгөн Усупбеков Ж.. -Фрунзе, 1982.
2. Золотова Г.А. Очерк функцио-нального синтаксиса русского языка. -М., 1973.
3. Тойчубекова Б. Кыргыз тилиндеги бир составдуу жана кемтик сүйлөмдөр. –Фрунзе, 1983.
4. Акматов И.Х. В. сб.: Исследования по карачаево-балкарскому языку. Вып. I, -Нальчик, 1977.
5. Акматов И.Х. //Советская тюрко-логия. 1978, № 5.